

TÜRK VE FRANSIZ EĞİTİM SİSTEMLERİNİN EVRİMİNİN KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ

Asis. Dr. Adil TÜRKÖĞLU

Bu yazıda Türk ve Fransız eğitim sistemlerindeki değişimler XIX. yüzyıldan Cumhuriyet devrine değin karşılaştırmalı olarak incelenecek, her iki memlekette eğitim politikasını etkileyen başlıca tarihi olgular vurgulanacaktır. Bu kategorik yaklaşımla tarihi olguların hangi zamanlarda ne koşullarda gerçekleştiği analiz edilecektir.

TÜRKİYE

FRANSA

(i) XIX. yüzyılda Eğitim Kurumları

—XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı imparatorluğunda iki çeşit okul vardı.

- 1 — Sıbyan Okulları
- 2 — Medreseler

İlk sıbyan okulları XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet tarafından açılmıştır. Sıbyan okulları ilk öğrenim veren okullardır. Dini kurumlar tarafından yönetilen bu okullar varlıklı kişiler yada vakıflar tarafından kuruluyordu. Okul kuran kişiler yada vakıflar, açılacak okulların yerini, kaç öğrenci alınacağını, öğretmenlere verilecek ücreti saptayabiliyorlardı. Bir eğitim şekli önerilmez, okunacak derslere karışılmazdı. Padişahlar arada çıkardıkları fermanlarla din yetkilileri-

Bu yüzyılda Fransa'da üç çeşit okul vardı.

- 1 — İlkokullar
- 2 — Kolejler
- 3 — Üniversiteler

İlk okullar aristokrasi ve papazlar tarafından açılmıştır. 1870 yıllarında kent ve kırsal kesimde oturan çocuklar, okuma, yazma hesap ve dini bilgiler öğreten okullara devam ediyorlardı. Kent ve kasabalarda Hristiyan Kardeşler Mezhberi tarafından bazı okullar kurulmuştur. Bu okullara ihtilâle kadar burjuva ve aristokrat çocukları devam etmiştir. Kilise tarafından yönetilen bu okulların masraflarını okulun bulunduğu bölgedeki halk kar-

ne talimat vermişlerse de bu talimat okullar üzerinde etkili olmamıştır.¹ Sıbyan okullarında eğitim parasızdı. Derslerde dini bilgiler esas olup, müslümanlığın ana ilkeleri öğretilirdi. Kur'an okunur, biraz da yazı dersi görürlerdi. Çocukların gördüğü öğrenim ezbere dayanıyor, dersler kur'an elifbe ve ilmihal-den meydana geliyordu. Sıbyan okulları bir odalı küçük yapılarıdır.²

Medreseler XIV. yüzyılda Anadolu Selçuklularından, Osmanlılara geçmiş eğitim kurumlarıdır. Medreseler bir yandan öğrencilerini yüksek öğrenime hazırlayan, diğer yandan yüksek öğretim veren okullardı. Medreselerin en yüksek kademesini «Sahn» ve «Süleymaniye» medreseleri teşkil ediyordu. Bu iki medresenin öğrencilerine «softa» yüksek kısımdakilere «danışment» adı verilirdi. Son devirlere değin medreselerde ilim dili arapca idi. Ana dil türkçe medreselerde yer almıyordu. Derslerin hemen hepsi islami bilgilerdi. Dersler, Kuran, tefsir arapca, gramer, şerh ve nahiv, fıkıh, kelam ve hadisti.³

sılardı. Okulda okunacak dersler kilise ve papazlar tarafından saptanırdı.⁴

Kolejler 1750 yılında Jesuite'ler tarafından kurulmuştur. Kolejler üzerinde, kilise, esnaf locası ve varlıklı kişiler etkin olmuşlardır. Kolejlerde genel öğretim ve dini öğretim yanyana yapılmıyordu. Din adamları tarafından yönetilen bu okullarda çoğunluk dini bilgiler olmak üzere latince ve yunanca dersleri yer alıyordu. Genel olarak programlar;

a) Antik çağın büyük yazarları.

b) Eski ve yeni diller.

c) Fen bilimleri.

d) Pratik sanatlardan meydana geliyordu. 1780 yılında kolejler merkezi okullara dönüşmüştür. 1789 Devrimi öncesi kilise ve eğitim filozofları arasında başlayan merkezi okullar üzerindeki tartışma 1802 yılında liselerin açılmasına kadar sürmüştür.⁵

Görülmüştür ki her iki memlekette de okullar önce dini kurumlar tarafından açılmıştır. İlk öğretimde dini bilgiler esastır.

Medreseler ve kolejler öğrencilerini yüksek öğrenime hazırlayan orta öğretim kurumları olup dini kurumlar tarafından yönetilmektedirler. Osmanlı imparatorluğunda medreselerde bütünüyle dini bilgiler verilmesine karşın Fransa'da edebiyat ve fen bilimleri programlarda yer almıştır. Ayrıca Fransa'da üniversiteler XIII. yüzyılda açılmıştır.

(ii) Öğretmen Yetiştirme

Sıbyan okullarının öğretmenleri medresenin ilk basamaklarından yetişen, az çok okuma yazma, arapça gramer ile din bilgileri edinmiş çoğu zaman bir caminin imâm ve müezzini olan kişilerdi. Köylüye namazlarını kıldırıyor, dini törenlerde önderlik ediyorlardı. Müslümanlık dini esasları, hukukada uyguladığı için, kadı ve müftülerin bulunmadığı yerlerde şeriata dayanarak adalet dağıtma görevini de yapıyorlardı. Özellikle köylerde öğretmenlerin tarlası ve geçecek yardımcı bir işi vardı. Öğretmenlerin yetişmesi için bir meslek formasyonu söz konusu değildi.⁶

Her iki memlekette dini etkiler altında olan eğitim kurumlarında din adamları öğretmenlik yapmıştır.

(iii) Yenileşme Hareketleri

Batı Etkisi

Fransız Eğitim sisteminin, Türk Eğitim sistemine etkisi Lâle devrine, (1718-1730) yıllarına kadar uzanır. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa

Kentlerde Hristiyan Kardeşler örgütü tarafından atanan din adamları ders veriyorlardı. Kırsal yerlerde kilisenin kontrolü altında halkın seçtiği kişiler öğretmenlik yapıyorlardı. Öğretmenler çocuklara alfabe ve meslek öğretiyorlardı. Örneğin, 1744-1792 yılları arasında Bretagne bölgesinde bir köy okulunda öğretmenlik yapanlar, dokumacı, bağcı, bahçıvan ve nalbantlardı. Öğretmenlerin ücreti köy halkı tarafından karşılanırdı.

1789 Devrimi

1789 Fransız Devrimi tarihin dönüm noktalarından biridir. Devrimin etkileri yalnız Fransada değil ihtilalin etkileri altında kalan memle-

1721 yılında, Paris'e elçi olarak gönderdiği Mehmet Sait efendiden resmi görevlerinin yanında, Fransız Eğitim sistemini de incelemesini istemişti. Sait efendi Fransız Eğitim kurumları hakkında Bab-ı Âliye raporlar göndermişti.⁸

XIX. yüzyılın başlarında ilim ve teknik üstünlükleri olan Avrupa orduları karşısında Osmanlı orduları sürekli yenilgiler almış ve bir Osmanlı Vilayeti olan Mısırın Fransız askeri eğitimi ile hazırladığı ordusu imparatorluğa isyan ederek Osmanlı orduları karşısında başarılar kazanmıştı. Osmanlı devlet adamları bu nedenlerle ordunun batının yeni savaş teknikleriyle donatılıp eğitilmesi gereğini kabul ettiler. Böylece önce askeri alanda batılılaşma hareketi başladı. Ordunun gereksinmelerinin zorlamasıyla I. Mâhmut, III. Mustafa, I. Abdülhamit ve III. Selim zamanlarındaki ilişkiler, askeri ıslahat ve onun zorunlu kıldığı askeri eğitim alanında, orduya batılı uzmanlar davet edilmeğe başlandı. Ordunun düzenlenmesi için batılı anlamda ilk açılan okul Mühendishane-i Bahri-i Humayun'dur. Okul yönetim ve öğretim bakımın-

ketlerin eğitim ve öğretim sistemlerinde de etkin olmuştur. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bazı yazarlar Fransız eğitiminin gelişmesi üzerinde etkin olmuşlardır. Modern eğitimin öncülerinden sayılan Rousseau, Emil adlı yapıtında, şöyle diyordu.

«Tabiatın kucağında herşey iyidir; İnsan elinde herşey dejenere olmaktadır; Eğitim sürecinde tabiata uyularak çocuğa saygı gösterilmesi gerekir. Çocuklar doğuştan farklı olduklarına göre, eğitimde çocuğun bireysel özelliklerine saygı gösterilmesi önemlidir. Öğrencilerinizi incelemekle işe başlayınız. Onları tanımadığınızı göreceksiniz...¹²

Devrim sonrası çok sayıda reform projeleri hazırlandı. Devrimin belirli aşamalarında bu projelerden Mirabau, Condercet, Talleyrand le peletier, projeleri başta bulunan grupların görüşlerine uygun düşükleri için ön plana geçtiler.

Fransız Devrimi «Bağımsızlık, kardeşlik ve eşitlik» düşüncelerine dayanıyordu. Devrimden itibaren temel prensiplerden biri idare ve kanun önünde tüm vatandaşların eşit olduğudur. Fransız Dev-

dan medreselerden ayrılarak Fransız askeri okullarının öğrenimini uygulayan ilk okuldu. Bu okulu Kara kuvvetlerine mühendis yetiştirmek için Mühendishane-i Berri-i Humâyunun açılması izlemiştir.

I. Abdülhamit zamanında (1774-1789) Fransa, Rusya'nın kuvvetli gelişmesi karşısında ileride kendisine zarar geleceğini hissedince I. Abdülhamit'e gönderdiği elçi Gouffier'e şu talimatı verdi.

«Eğer Osmanlı İmparatorluğu büyük devletler arasında kalmak istiyorsa, imparatorluğun yalnız idaresini değil, osmanlıların karakterini de yenilemeye de muhtaçtır.»

Fransız elçisi Gauffier ile Fransa'ya 30 öğrenci göndermek konusunda bir anlaşma yapılmış, Mühendishane-i Bahri-i Humayyun'a Fransız uzmanlar gelmiştir.

Yenileşme çabaları I. Abdülhamit'den sonra tahta çıkan III. Selim tarafından daha geniş ele alınmıştır. III. Selim zamanında Osmanlı orduları Rus ve Avusturya cephelelerinde bozguna uğramış, Fransa'da ihtilâl olmuş, Avrupa karışmıştı. Selim'in Avrupadaki gelişme ve değişmelere eğilimi vardı. Bazı

rimi milli demokratik, modern bir eğitimin doğuşu olarak kabul edilebilir. Avrupa'da ilk kez bir hükümet sosyal, ekonomik ve ahlak verilerine dayanarak eğitim sorununu ele aldı.¹³ Çünkü ihtilâlcilerin çoğunluğu eğitim ve öğretim işinin devlete yapılmasını gerekli görüyorlardı.

Talleyrand, 1791 yılında parlamentoda taktim ettiği projede komple bir kültürden bahseder.

«İyi organize edilmiş bir toplumda, bireyler tüm bilgileri öğrenemezlerse de, öğrenilecek tüm bilgileri öğrenmelidirler.»

Talleyrand ilk öğretimin zorunlu olmasını ve kilisenin kontrolundan kurtarılmasını savunur. Projeye göre, her köyde ilkokul, her kaza merkezinde kolej ve departmanlarda hukuk tıp, ilâhiyat ve askeri okullar açılmalıydı.¹⁴

Talleyrand projesi, zorunlu ilk öğretim ve kilise-okul ilişkileri açısından devrim öncesine nazaran ilerici bir projedir.

20 Nisan 1792 de parlamentoya sunulan Condercet Projesi, eğitimin bir devlet

Fransız tarihçilerinin rivayetlerine göre Selim henüz veliaht iken Fransa krallığı ile ilişkiler kurmuş, Hoca İshak efendiyi Fransa'da askerlik ve idare işlerini incelemek amacıyla parise göndermiştir. ¹⁰ Tahta geçince ise elçilerine;

«Sen ve sefaret memurların gittiğiniz Fransa'da boş durmayacaksınız. Fransız Devletinin ne şekilde yönetildiğini, ilerleme yolunda ne gibi hamlelere teşebbüs ettiğini, Fransa'nın manevi kuvvetini ne şekilde üstün tuttuğunu, mümkün dirlik düzenliğe ait bütün hususları, ekonomi alanında gösterdiği başarıları, kültür alanındaki yenilikleri kısaca Osmanlı Devleti için faydalı olabilecek her şeyi yerinde ve etraflıca tahkik edecek, sonra bunları bana raporla vesikalandıracaksınız. Bizde ilerleme yolunda adımlarımızı onlara uydurmağa çalışacağız.» demişti.

Paris'ten dönen Hoca İshak efendi, Muhendishane-i Berri-i Humayunda ders programı itibariyle Fransız askerî okullarının programını aynen uygulamıştır.

Selim batılı anlamda Nizam-ı Cedid adlı bir ordu ile, hazineyi ele alarak İrad-ı Cedid adlı bir hazine kurdu.

görevi olarak ele alınmasını önerir. Eğitim kadını, erkek ayrımını gözétilmeksizin tüm vatandaşlara zorunludur.

Condorcet'e göre, ancak iyi bir milli eğitim politikası yoluyla yetenekler meydana çıkarılır ve insanlar arasındaki gerçek eşitlik sağlanmış olur. Onun içindir ki okullardaki öğretim, genel ve mükemmel olmalı ve zümresel yapıya sahip geleneksel okul kuruluşları kaldırılmalıdır. Ayrıca Condorcet okulların kilise ve politik otoritelerinin hakimiyetinden kurtarılmasını savunur: Tüm seviyelerde parasız, lâik bir eğitim ve öğretim yapılmasını önerir.

Condorcet bu ilkelere uygun olarak eğitim sisteminde beş kademe önerir.

a) İlkokullar: Bu okullar 400 nüfuslu yerlerde açılmalıdır. Öğretim okuma, yazma, gramer ve hesap konularını kapsar. Bunlara ek olarak da arazi, tarım, ahlak ve sosyal düzen üzerinde bilgiler verilmelidir.

b) Ortaokullar: Bu okullar 4000 nüfuslu yerlerde açılmalıdır. Ortaokul programı matematik, tabiat bilgisi, sosyal bilgiler, kimya, ticaret bilgisi ve ahlak bilgisi derslerini kapsıyordu.

II. Mahmut devrinde batılılaşma hareketi devam ederek subay yetiştirmek için, Mekteb-i Harbiye, Doktor yetiştirmek için Tıbhane-i Amire ve Cerrahhane-i Ma'mure açılmıştı. Ayrıca Mahmut Türklere ve Türkiyey'e dair yazılmış bazı eserleri Fransızca'dan Türkçeye tercüme ettirmiştir. II. Mahmut'tan sonra batılılaşma hareketi devam etmiştir. Batılılaşma hareketi nedeniyle, Türk eğitim sistemini etkileyen diğer tarihi olgular aşağıdaki bölümlerde sırayla ele alınacaktır.

c) Enstitüler: Her vilayette bir tane enstitü kurulmuştur. Bunlar belirli mesleklerle (tarım, mekanik sanatlar, tıp) eleman hazırlamalıdır.

d) Liseler: Genel bir formasyon vermelidir. Programlarda matematik, fizik ve fen bilimleri öncelikle ele alınmalıdır. Condercet'e göre bu disiplinlerin tüm mesleklerde faydalı değerleri olup gençleri sosyal fonksiyonlarına hazırlar.

e) Bilim ve Sanatlar Millî Cemiyeti; Bu kurumun görevi bir yandan okulları kontrol etmek ve yönetmek, diğer yandan bilimsel araştırmaları geliştirmektir. Kurum kendi içinde dört bölüme ayrılır.

- * Matematik bilimler, Ahlakî bilimler,
- * Uygulamalı doğal bilimler.
- * Edebiyat ve sanatlar.¹⁵

Bu projeler Avusturya'ya harp ilân edilmesi nedeniyle uygulanamadı. Ama parasız, lâik ve tarafsız eğitim, taraftarlarının, 1870 lerde hazırladığı projelerde etkin olmuştur.

(iv) Zorunlu Eğitim :

Osmanlı İmparatorluğunda 1824 yılında Devrin Padi-

Fransa'da 1870 yılında III. Cumhuriyetçilerin iktidara

şahı II. Mahmut çıkardığı bir fermanla herkes için ilk öğretim zorunluluğunu emretmiştir. Bu fermanla, evvelâ dini konuların sonra dünya işlerinin öğretileceği belirleniyordu. Unat'a göre bu emir ilköğretim sorununa zorunluluktan başka bir yenilik getirmemiştir.¹⁶

Padişah II. Mahmudun feranına benzer ikinci bir ferman Maarif Nazırı Yusuf Kamil Paşa tarafından 23 Mayıs 1863 de yayınlanmıştır. Evvelki fermana göre daha ileri düşünceler taşıyan ferman İstanbul'da ve taşrada rüştiye ve sıbyan mektepleri açılarak, halkın ilim ve hünere öğrenmesini emretmektedir.¹⁷

1869 tarihli «Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 8. maddesi Osmanlı tebasında bulunan tüm çocukların ilk öğretimden geçirileceğini belirtmektedir. Aynı zamanda kızlar için 6-10, erkekler için 7-11 yaşları arasında okula devami zorunlu kılıyordu. Bundan önceki fermanlarda sadece erkek çocuklar düşünülmemekte ve ilk kez bu fermanla kız ve erkekler için ilk öğretim zorunluluğu emredilmektedir.¹⁸

geçmesiyle eğitim politikasının da düzenleme çalışmaları yoğunlaştı. 1848 devriminden sonra Paul Bert, Julius Ferry ve yandaşları demokrasinin geleceğini garantilemek için lâik, parasız ve zorunlu ilk öğretim için çaba gösterdiler. Devrin Milli Eğitim Bakanı Victor, Duruyun'da çabalarıyla, 16 Haziran 1881 tarihli kanunla 6-13 yaş arasındaki tüm Fransızlar için öğretim zorunlu ve parasız hale getirilmiştir. Bu kanunla, Devlet bir kamu görevi olarak tüm çocukların eğitimin den resmen sorumlu olmuştur. Kabul edilen prensiplere göre ilk öğretim çocuklara genel elementler bilgileri yanında, biraz da mesleki bilgiler veriyordu. Ayrıca ahlak ve yurttaşlık eğitimi en az diğer disiplinler kadar önemliydi.¹⁹ Çocukların 13 yaşında okulu terkedecekleri ve bir meslek öğrenmelerinin zorunlu olduğunun ileri sürülmesiyle 30 Ekim 1886 da «Guizot Kanunuyla» ilk öğretimde zorunlu tamamlayıcı kurlar açılmıştı.

Zorunlu ilk öğretim Türkiye'de Fransa'dan 50 yıl önce gerçekleşmiştir. Fransa'da dersler elementer ve pozitif bilgilerden meydana gelmesine rağmen Türkiye'de dini konular Cumhuriyet Devrine değin ilk plânda kalmıştır.

(v) Eğitim Örgütlenmesi

Osmanlı İmparatorluğunda dini eğitim ve öğretim yapan okulların bağlı olduğu Evkaf Nezareti 1826 yılında kurulmuştur. Evkaf Nezaretine bağlı okullarda dünya ile ilgili öğretim yapılmamakta, çocuklara ahirete ait bilgiler verilmekte idi. Bu nedenle yüksek askeri okullara öğrenci hazırlamak ve iyi memur yetiştirmek amacıyla rüştiye okullarının bağlanacağı Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 1838 de kuruldu.²⁰

1846 yılında ise Abdülkadir beyin başkanlık yaptığı geçici Maarif Meclisi (Meclis-i Maarif-i Muvakkat) kuruldu. Meclis, eğitimde ilk, orta ve yüksek kademeleri kabul etmek, ilk öğretim verecek sıbyan okullarını düzenlemek, orta öğretim için rüştiye okullarını geliştirmek yüksek okul olarak da Darülfünunu açmak kararını aldı. Ayrıca bu okulların kitaplarını yazacak, yönetmeliği bulunan uzmanlar kurulu olan Encümen-i Dânişle, okulların eğitim sorunları ile devamlı ilgilenecek Meclis-i

1789 Devriminden sonra vilayetlerin kaldırılması ve mahalli özerkliğin kısmen verilmesiyle devletin, vatandaşların haklarını koruması kabul edilmişti. Devrim sonrası «Department»ler «Commun»ler ve halk tarafından seçilecek yerel hükümetler kuruldu. Devrim sonrası hazırlanan projelerden M. Lepeletier tarafından hazırlanan «Milli Eğitim Plânı» («Plan d'education nationale») Robespier tarafından Convention'a sunuldu. Plan Napolyon devrindeki teşkilatlandırılmada etkin olmuştur. Demokratik eğitim hakkında şöyleder:

«5-12 yaşlarındaki erkek çocuklar, 5-11 yaşlarındaki bütün kız çocuklar ayırım yapılmaksızın cumhuriyet devleti tarafından ortak olarak eğitilmeli ve kutsal birlik kanunu altında aynı giyim, aynı yiyecek, aynı öğrenim, aynı ihtimamı görmüş olmalıdırlar.»²¹ Napolyon İmparator olduğu zaman tayin ettiği memurlar hiyerarşisi ile merkezi bir yönetim sistemi kurmuştu. 10 Mayıs

Maarif-i Umumiyenin kurulması için kararlar aldı.²¹

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi : Karala' göre Abdülaziz zamanında Fransa'nın politikası, Osmanlı İmparatorluğundaki vatandaşların her türlü haklar yönünden eşit hale gelmesi olduğundan, Fransız diplomatları, eğitiminde müslüman olan ve olmayan tüm vatandaşlar için aynı olmasını istiyorlardı. Bu nedenle yalnız düşünce salık vermekle kalmıyorlar, müdahalede ediyorlardı. Müdahalelerin nedeni 1856 tarihli Islahat Fermanının şu paragrafıydı.

«Osmanlı tebaasında bulunanlar, devlet mekteplerinin talimatnamelerinde gerek yaş, gerek sınav yönünden tesbit edilmiş olan şartları yerine getirdikleri takdirde cümlesi fark gözetilmeksizin askeri ve mülki yüksek okullara kabul olunacaklardır.²²»

Fransız Hariciyesi bu paragrafa dayanarak 22 Şubat 1867 tarihli bir nota ile Osmanlı Hükümetine eğitim sisteminin aşağıda gösterilen plan dahilinde düzenlenmesini salık veriyordu.

a) Cemaatlar tarafından kurulmuş bulunan eğitim ku-

1806 tarihli kanunla organizasyon ve idareyi devletin yetkilerine devretti. 1789 Devrimi resmi eğitimi, devletin vatandaşına karşı bir görevi olarak kabul etmişti. Halbuki Napolyon, eğitimin esas görevini, resmi yetkiyi elinde tutan egemenin, vatandaşlarını nasıl istiyorsa öyle yetirmesi olarak düşünüyordu. Bu nedenle devlet eğitimi yağından kontrol etmeliydi. Napolyon 17 Mart 1808 tarihli emrinde,

«Hiç bir okul hangi şekilde olursa olsun imparatorluk Üniversitesi dışında ve onun başında bulunan kişinin izni olmadan açılmaz. Hiç kimse imparatorluk üniversitesinden olmadıkça ve onun fakültelerinden bir derece ve ad almış bulunmadıkça ne okul açabilir, ne de ders okutabilir.»²³

İmparatorluk Üniversitesinin başı olan Napolyon, Üniversite konseyine başkanlık yaparak programlar hakkındaki düşüncelerini bildirirdi. Üniversite bölgesel durumlara göre akademiye ayırılır, rektörler imparatorluk üniversitesinin başkanı tarafından atanırdı.

Napolyon devrinde organizasyon askeri ve otoriter bir

rumları devlet tarafından yardım ve teşvik görmeli.

b) Belli başlı merkezlerde orta öğretim kurumları açılmalı ve bunlara hristiyan öğrencilerde katılmalıdır.

c) İlk öğretimin tedricen geliştirilmesi için bir öğretmenler sınıfı yetiştirilmelidir.

d) Müslümanlar ve hristiyanlar için müşterek bir üniversite kurulmalıdır. Burada yalnız tıp öğrenimi ile yetinilmeyerek, bugün hiç bir yerde öğretilmeyen yani «tarih, idare ve hukuk» öğretilmelidir.

e) Çeşitli meslekler için meslek okulları kurulmalıdır.

f) Umumi kütüphaneler kurulmalıdır.

1868 yılında Saffet Paşa zamanında bu nota ve Fransız Eğitim sisteminin esaslarına göre hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yürürlüğe girerek eğitim işleri bir nizamnameye bağlanarak teşkilatlandırılmıştır. Nizamnamenin notanın verilmesinden bir sene sonra yayınlanması notanın islahatçıları üzerinde etkin olduğu görüşünü kuvvetlendirmekte-

rejimin gereksinmelerine göre düzenlenmişti.

1867 tarihli notanın verildiği zaman Milli Eğitim Bakanı olan Victor Duruy III. Cumhuriyetin liberal eğitim politikasını hazırlamıştı. İlk öğretim programları değiştirilerek araç, gereç ve öğretmen eksiklikleri tamamlanarak orta öğretimle aralarında bağlantı kurulmuştu.

Ekonomik gereksinmelerin zorlamasıyla 27 Haziran 1865 tarihli kanunla orta öğretim, ticaret, tarım ve endüstri kesimlerine hizmet edecek şekilde düzenlenmişti. Liselerde klasik öğretimin yanında, pratik bir öğretim için düşünceler ileriye sürülmeye başlanmıştı.

Bu devir Fransız Eğitim Sistemi şöyle idi.²⁶

a) İlkokul: Her köy ve komünde bir ilkokul.

b) Tamamlayıcı kurlar: Her kaza merkezinde öğrencilerin meslek öğrenmelerini sağlayan tamamlayıcı kurlar.

c) Ortaokul ve liseler her Departmanda, liseler ve meslek okulları.

d) Üniversiteler.

dir. Ayrıca Saffet Paşanın 1864-1866 yılları arasında Paris elçisi iken eğitim ve öğretim kurumlarını incelemesi nizamnamenin hazırlanmasında etkin olmuştur.

Nizamname sanat okullarından başka eğitimin her konusunu ele almıştır. Nizamnameye göre,²³

a) İlkokul: Her mahalle ya da köyde bir ilkokul bulunacaktı.

b) Rüştîyeler: 500 evden fazla olan kasabalarda rüştîye okulu açılacaktır.

c) Sultaniler: Vilâyetlerde birer sultan'ı açılacaktır.

Türkiye'de eğitimin teşkilatlanması Fransa'dan yaklaşık 40 yıl sonra olmuştur. Teşkilatlanmada Fransız Hariciyesi ve Fransız Eğitim sistemi etkin olmuştur. Türkiye'de batılılaşma devrinin başlangıcından sonra parça, parça yapılan düzenlemeler bir nizamnameye bağlanıp teşkilâtlandırılmış ve eğitim tam bir devlet işi olarak ele alınmıştır. Ayrıca okulların programları değiştirilerek, dini bilgiler yanında Aritmetik, tarih, coğrafya gibi dersler ilâve edilmişti.

(vi) İlk Öğretmen Okullarının Açılması :

Osmanlı İmparatorluğunda ilk öğretmen okulu Kemal Efendi tarafından 16 Mart 1848 yılında açılan Darülmuaallimindir. Okul programı Arâbi, Fârisi, Matematik, Usul-ü Heyet ve Coğrafya derslerini içeriyor ve üç sene devam ediyordu.²⁷

Fransa'da ilk öğretmen okulu Convantion hükümetinin muhalefetine rağmen 20 Ocak 1795 yılında açılan Paris ilk öğretmen okuludur. İlk öğretmen okullarının yaygınlaşması Milli Eğitim Bakanı Jules Ferry zamanında olmuştur. Ferry ilk okul prog

1868 yılına kadar eğitim sorunları ele alınırken öğretmen yetiştirme sorunu Darülmuaallimin haricinde ele alınmamıştı. Maarif-i Umu-miye Nizamnamesinin 50-78 maddelerinde öğretmen yetiştirme sorunu ele alınarak, sıbyan okullarının öğretmen gereksinmelerinin karşılanması düşünölmüştür.

ramlarının, elementer bilgileri içermesini ve öğrencilere genel bir formasyon verilmesini önermişti. Ferry'in bu görüşüne uygun öğretmen yetiştirilmesi için 10 Ağustos 1879 tarihli kanunla her departmanda kız ve erkek ilk öğretmen okullarının açılması kararlaştırıldı.⁷

Fransa'da ilk öğretmen okulu Türkiye'den 50 yıl önce açılmıştır. Her iki memlekette, ilk öğretmen okulları, zorunlu eğitimin bir devlet görevi olarak ele alınmasından sonra açılmışlardır. Bu teşebbüsler Fransa'da 176, Türkiye'de 126 yıl önce ilk kez öğretmenliğin ayrı bir meslek olarak düşünöldüğünü ve öğretmenlik mesleğini seçeceklerin ayrı bir kurumda yetişmeleri gerektiğine inanıldığını göstermektedir.

(vii) Teknik Eğitimin Başlaması :

Mithat Paşa Niş valisi iken öksüz ve yetim çocuklara sefaletten kurtarmak için bunlara bir sanat öğretmek amacı ile 1861 yılında ilk islahaneyi kurdu. Sonra bazı vilayetlerde yeni islahaneler açıldı. İslahane 1890 yılından itibaren Mekteb-i Sanayi adını aldı. İlk sanat okulları ordunun gereksinmelerini karşılamak için açılmıştı. Örneğin, Diyarbakır Sanat Okulu 4. Ordunun giysi gereksinmelerini karşılamakta idi. Sanat okullarında dükkan ve tezgah sahibi olan işçilerle, çevrede çalışan ustalar

Fransa'da Teknik eğitim 1880 yılında El Sanatları Çı-
rak okulunun açılmasıyla başlar. Restauration devrinde bazı meslek okulları açılmıştı. Bazı meslek kurumları da özel girişimlerde açılıyordu. Örneğin Lyon Lamartinière okulu, uygulamalı bilimler, resim ve dokumacılık etüd ediyordu. Lyon Merkez Sanat Okulu (1857) ve Paris Ticaret Okulu (1863) açılan diğer okullar arasındadır. Bu okullar yapımı ve atelyelerde çalışan çocuklara mesleki formasyon vermiyerek basit el işleri öğretmekteydi.

öğretmenlik yapıyorlardı. Böylece hem çevrenin değerleri, hem iş yaşamının özellikleri sanat okullarına giriyordu.²⁸

1870 yıllarında Millî Eğitim Bakanı Gerard, çıraklık okulları yasasını parlamentoya sundu. Sendikaların baskıları sonucu Yasa 1880 de kabul edilerek çıraklık okulları açıldı.²⁹

Fransa'da teknik eğitim Türkiye'den yaklaşık 20 yıl önce başlamıştır. Türkiye'de askeri gereksinmeler, Fransa'da özel girişimler ve sendikaların çabaları sonucu başlamıştır. Ayrıca Türkiye'de bir valinin uğraşı sonucu okullar açılırken Fransa'da bir yasayla okullar açılmıştır.

VII. Üniversitelerin Kurulması

İlk olarak, İstanbul'da bir darülfünun kurulması görüşü «geçici Maarif Meclisinden» gelmiştir. Meclis eğitimde ilk, orta ve yüksek kademeleri kabul etmiş gerekli kurumları açmak istemiştir. Bu nedenle bir darülfünun kurulması fikri bu meclisin kararları arasında yer almıştır.³⁰

Birinci Darülfünun 12 Ocak 1863 de öğretime başlamış, dersler isteyen herkesin izleyebildiği binbiriyle bağıntısız bir seri konferanslar şeklinde düzenlenmiştir. Ünat, Birinci Darülfünunun, açılışından bir yıl sonra medreselerin baskıları ve nedeni bilinmeyen bir ihbarla kapandığını belirtmektedir.³¹

İkinci Darülfünun kurulması 1 Eylül 1869 tarihli Ma-

En eski Üniversiteler XIII. yüzyılda açılan Paris (1209) ve Toulouse üniversiteleridir. Yüksek öğretimin genel bir düzenlemeye tabi olması III. Cumhuriyet devrinde olmuştur. İmparatorluk devrinde fakülteler farklı bölgelerde bulunuyor, birbirlerinden farklı olarak özel ve resmi sektörlere eleman yetiştiriyorlardı. 1893 ve 1896 yıllarında yüksek öğretim hakkında çıkan kanunlarla aynı akademik bölgelerde bulunan fakülteler birleştirilerek üniversite adını almışlardı. Üniversitelerde, edebiyat, hukuk, ve fen fakülteleri vardı.

1896 Kanununa göre Devlet kontrolündeki üniversiteler kendilerini yönetebilecekler, profesör atayabilmeler, yeni bina ve laboratuvarlar in-

arif-i Umumiye nizamnamesinde ele alınmıştır. Nizamnamenin yüksek öğretime ilişkin bölümünde «Darülfünun» başlığı altında elli madde delik bir kısım yer almaktadır. Buna göre Darülfünun hikmet ve edebiyat, doğal bilimler ve matematik ile hukuk olmak üzere üç fakülte-den kurulmuştur. «Darülfünun-i Osmanı» adı verilen bu üniversiteyi «Nazır» denilen bir rektör yönetmiştir.³²

1874 de Üçüncü Darülfünun 1900 de yayınlanan bir nizamname ile «Darülfünun-i Şahane» adı altında kurulmuştur.

şa edebilme gibi yetkilere sahip olacaklardı. Üniversite Konseyi, Rektörün başkanlığı altında program, bütçe ve diğer kararları alacaktı. Fransa'da XIX. yüzyılda resmi üniversitelerin yanında özel üniversitelerde faaliyet göstermekteydi. Bu nedenle katolik üniversiteler gelişmişti. 1880 yılında Jules Ferry üniversite derecelerini devletin tekeline veren bir kanun hazırladı. Bu kanunla özel üniversitelerden gelen öğrencilerin, resmi üniversitelere girmek için sınavlardan geçmesi kabul edilmişti. Resmi üniversitelerin gelişmesiyle katolik üniversiteler zamanla kapanmışlardır.³³

Türkiye'de üniversiteler Fransa'dan 500 yıl sonra kurulmuştur. Çünkü Türkiye'de medreseler yüksek öğretim kurumu görevini de yüklenmişlerdi. En ünlü birkaç medreseden oluşan «İstanbul Külliyesi»nde hukuk, ilahiyat, edebiyat, matematik, tıp, felsefe gibi o devrin bütün bilimsel alanlarında öğretim yapılmıştır. XIX. yüzyılda Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle ikinci darülfünunun kurulduğu, fen edebiyat ve hukuk fakültelerinin Fransız üniversitelerinde'de bulunduğu göz önüne alınırsa, darülfünun'un kuruluşunda Fransız üniversitelerinden etkilendiği görüşü kuvvet kazanmaktadır.

VIII. Lâiklik İlkesinin Kabulü

Tanzimat ve meşrutiyet devirlerinde dini eğitim yapan sıbyan okulları ve medreseler Evkaf Nezaretine, askeri gereksinmeler nedeniyle

1789 Fransız Devriminin liderleri Katolik kilisesini yeni rejime düşman görmüşlerdir. Liderlere göre kiliseye bağlı okullarda eğitilen çocuklar,

açılan okullarda Maarif Nezaretine bağlıydı. Böylece iki eğitim sistemi yanyana faaliyet gösteriyordu. Bu ikiliği ortadan kaldırmak için ilk çaba İttihat ve Terakki Partisi tarafından yapılmıştır. Ziya Gökalp Tanin Gazetesinde;

«Memlekette iki bakanlık varki işbirliği yapmadan eğitimle uğraşmaktadırlar. Evkaf ve Eğitim Bakanlığı, oysa idare ve eğitimde birlik ilkeleri Evkaf Bakanlığının kendine özgü okulları olmasına engeldir. Evkaf'ın idaresindeki okulları teftiş ve denetlemeye olanak yoktur. Devlet öngütü Eğitime bu yetkiyi vermemiştir.³⁴

Bu çabalar Cumhuriyetin kuruluşuna kadar devam etmiş iki bakanlık yanyana faaliyet göstermiştir.

Kurtuluş Savaşı bitince Mustafa Kemal Eğitimin birleştirilmesi zorunluluğundan bahsederken:

«Medreseler ne olacak, Evkaf ne olacak dendiği zaman hemen bir karşı koymayla karşılaşılır. Bu karşı koyuşu yapanlardan hemen ne hak ve selahiyetle yaptıklarını sormak gerekir.» Milletimizin ve memleketimizin «darülfan»ları bir olmalıdır. Bütün

din adamlarının etkisiyle devrime karşı olacaklardı. Devrim Hükümeti Parasız, lâik ve herkesin devam edebileceği bir öğretim için söz vermişti. Katolik kilisesinin tarafsız okulları kabul etmeyerek, kendi görüşlerine uygun ve mezhep esasına bağlı bir okul sistemini devam ettirmek istemesi Cumhuriyetçilerle kilise arasındaki mücadeleyi kuvvetlendirdi.

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında kiliseye karşı hareketler ve eğitimin dinsellikten kurtulması için mücadeleler yoğunlaştı. 16 Haziran 1881 de Fallaux kanunuyla öğretmenlerde din sel yeterlik için sınavlar kaldırılmıştır. Kanuna göre, resmî ve özel öğretimde öğretmenlik sertifikasına sahip olmayanlar öğretmenlik yapamayacaklardı. Bir sene sonra 28 Mart 1882 tarihli kanunla ilk öğretim programlarından dini konular çıkarılarak programlara yurttaşlık ve ahlâk eğitimi dersleri konmuştur.

Kilisenin okullar üzerindeki etkilerinin devam etmesi üzerine 7 Temmuz 1904 de dini eğitim tamamen yasaklanmıştır. 9 Aralık 1905 tarihli kanunla kilise - Devlet birbirinden ayrılmıştır.³⁷

memleket evladı, kadın erkek aynı şekilde oralardan çıkmalıdır.»³⁵

Basın ve Millet Meclisinde küçük bir grup tarafından desteklenen bu düşünce, 1914 yılında Hilafetinde kaldırılmasıyla, 3 Mart 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat kanunuyla sonuçlanmıştır. Kanunun yayımlanmasıyla Türkiye dahilindeki tüm okullar Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır.³⁶

1928 yılında lâikliğin Anayasada yer almasıyla medreseler tümüyle kapatılır.

Türkiye'de lâik öğretim, Fransa'dan 43 yıl sonra gerçekleşmiştir. Türkiye'de Mustafa Kemal ve küçük bir grup tarafından gerçekleştirilmesine karşın, Fransa'da 100y ıllık kilise-devlet mücadelesi sonucu kademe, kademe gerçekleştirilmiştir.

(IX) Parasız Eğitim

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi; sıbyan okullarının yapılması, tamiri ve öğretmenlerin maaşlarının okulun bulunduğu yerin cemaat'i tarafından karşılanacağını belirtmektedir. (4. Madde) Eğitimin paralı olduğunu belirten bir hüküm yoktur.

Başgöz'e göre 1924 yılına değin ilk öğretim tamamen vatandaşın sorumluluğuna bırakılmış, gerekli masraf çe-

1789 Devrimi parasız herkesin devam edebileceği bir öğretim için söz vermişti. 1867 de Milli Eğitim Bakanı Duruy ilk öğretimin zorunlu ve parasız olmasını önerdi. Duruy «milyonlarca insanın memleket işlerine karışması, zorunlu ilk öğretimle olabilir.» demekteydi. Duruy'un önerisi gerçekleşmedi. 1871 de Kültür Bakanı Jules Simon Parlemantoya bir kanun projesi sundu. Kanunun 1. maddesi;

şitli adlar altında toplanmıştır. Orta öğretim giderleri bölünerek devlet giderlerin bir kısmını karşılamış bir kısımda öğrenciden alınan ücretlerle karşılanmıştır. Devlet bütçesi ve vakıflar ancak öğretmenlerin maaşları verilemedikçe zaman zaman yarıdamlarda bulunmuşlardır.⁸⁸

20 Nisan 1924 tarihli Anayasanın 87. Maddesinde «ilk öğretimin devlet okullarında ve parasız olduğu» yer almaktadır.

1926 yılında öğretimden her türlü ücret kaldırılarak, öğretimin her kademesi parasız olmuştur.

Parasız ilk öğretim Türkiye'de Fransa'dan yaklaşık 40 yıl sonra parasız orta öğretim ise 10 yıl önce gerçekleşmiştir.

1902 Fransız Eğitim Reformunun Türkiye'deki Yankıları.

1902 Fransız Orta Öğretim Reformu programlarda meydana getirdiği büyük değişiklikler nedeniyle klasik-modern ikili (dualisme) tartışmasına yenilikler getirmiştir. Türkiye'de, 1912 İstanbul Mekteb-i Sultanisi programı 1902 Fransız lise programlarını esas almıştır.

Birinci Dünya Savaşı Sonrası Durum

1900 sonrası tarihçiler tarafından Osmanlı İmparatorluğunun çöküş devri olarak kabul edilir. Bulgaristan bağımsızlığını ilan eder. Bosna, Hersek ve Girit sorunları çö-

«6-13 yaş arası tüm çocuklar ister komün okullarında, ister özel okullarda, ister ailelerde olsun zorunlu öğretim almalıdırlar.»

Parlamento Fransız, Alman harbi nedeniyle projeyi kabul etmedi.⁸⁹ Projenin onaylanmaması üzerine Jules Ferry, Paulbert ve arkadaşları yoğun uğraşları sonucunda 16 Haziran 1881 de parasız ve zorunlu öğretimi sağlayan kanunu parlamentoya onaylattırdılar.

1900-1933 yılları arasında her sınıftan çocukların orta öğretime parasız olarak devamları için projeler hazırlanmıştır.

XIX. yüzyıl sonrası Avrupa devletleri teknik ve bilimsel ilerlemelere sahne oluyordu. Fransa 1. Dünya savaşından müttefikler yanında girerek galip çıkmıştı. Fransız

zümlemeden, Yemen ve Arnavutluk İsyanları Patlar. 1911 de İtalyanlar Trablus-garp'a asker çıkarırlar. Nihayet 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu, 1. Dünya savaşına Almanya safında girerek yenilir ve Sevr Barışını imzalar. Savaş sonrası bağımsızlık ve kurtuluş mücadelesine girişilerek dört cep hede verilen savaşlar sonucu 24 Temmuz 1923 de Lozan'da imzalanan Lozan anlaşmasıyla bağımsızlık ve siyasi bütünlük yeniden kazanılır.

Osmanlı İmparatorluğunda 1900-1923 yılları arasında eğitimde yenilik ve gelişmelerden ziyade, eğitim sistemi ve fonksiyonu hakkında ferdiyetçiler, asri terbiye taraftarları ve islamcılar arasında zıt görüşler ileri sürülmüştü. Koçer'e göre bu devrin temel nitelikleri,

a) Din derslerinin aklileştirilmesi ve lâik ahlakın temellerinin atılması düşünülmüşse de uygulamaya geçilmemiştir.

b) Medreseler, diğer okullar gibi çalışmalarına devam etmişlerdir.

c) İlk öğretim kademesinde programlar çevre koşullarına ve temel eğitim gereklerine uygun değildi.

halkı, 1. Dünya Savaşının maddi ve manevi yıkıntısı ve ardında bıraktığı bir yığın sorundan sonra yeni dilekler ve gereksinmelerle sosyal yaşama yeniden döndüler. Tüm bu değişikliklerden eğitimin etkilenmemesi olanaksızdı. Decaunes 1900-1918 arası durumu şöyle açıklamaktadır.

a) İlk öğretim parasız, orta öğretim henüz değildi.

b) Lise ve kolejlere burjuva çocukları devam ediyordu.

c) Üniversiteye giriş yalnız bakolaryaya diploması alanlara mahsustu.

d) Eğitim sistemi ve bazı sosyal kurumlar eşitlik düşünceleriyle uyumsuzluk halindeydi. Zengin ve yüksek sosyal sınıfa mensup öğrenciler öğrenimlerine Lycee ve Colleges'lerin hazırlık sınıflarında başlarlar. Bakalorya alıncaya dek devam ederlerdi. İşçi çocukları, öğrenimlerine normal ilkokullarda başlarlar, bir meslek ve sanat öğrenmek için tamamlayıcı kurslara devam edebilirlerdi."

Savaş sonrası birbirine paralel işleyen bu ikili eğitim sistemine karşı sayısız eleştiriler ve şiddetli muhalefet başladı. Eğitim sistemini çağın gereksinmelerine ve de-

d) Hiç bir kontrole tâbi olmadan öğretim yapan yabancı okular açık propoganda yapıyorlardı.

e) Hepsinden önemlisi eğitim ve öğretimin amaçları açıklığa kavuşmuş değildi.⁴⁰

Bütün bu sorunların çözümü Cumhuriyet Türkiye'sine kalyordu.

Türkiye'de sorunlar o devir Fransa'sına göre değişiktir. Türkiye'de sorun eski eğitim sistemini bırakarak Cumhuriyet esaslarına göre yeni bir sistem kurmaktır. Fransa'da ise eğitim sistemini çağın gereksinmelerine ve demokratik esaslara göre düzenlemektir. Bu nedenle Fransa'da bir dizi reform projesi hazırlanmıştır.

KAYNAKLAR

- 1 — Kansu, Nafi Atuf, Türkiye Maarif Tarihi, Cilt 1, İstanbul, 1931, S. 29
- 2 — Ergin, Osman. Türkiye Maarif Tarihi Cilt 1, İstanbul, 1943 s. 75
- 3 — Başgöz, İlhan, Howard, Wilson. Türkiye Cumhuriyetinde Milli Eğitim ve Atatürk, Dest Yayınları, Eğitim dizisi 1, Ankara, 1968, s. 22
- 4 — L'Organisation de l'Enseignement en France, Institut National de Recherche et de Documentation Pédagogiques, Cahiers de documentation, Série generale, 29 Rue D 4 Um, Paris, 1971 s. 5
- 5 — l'Enseignement secondaire du moyen age. s. 14
- 6 — Unat, Faik, Reşit, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, M.E.B. Yayını, Ankara, 1964 s. 30
- 7 — Decaunes, Luc. Cavalier M.L. Reformes et Projets de Reforme de l'Enseignement Français de la Revolution a'nos jours, Institut Pedagogique National, Paris, 1962. s. 13
- 8 — Adıvar Adnan, Osmanlı türklerinde İlim, İstanbul, 1943 s. 225
- 9 — Karal, Enver Ziya, Tanzimattan Evvel Garphlaşma Hareketleri, Tanzimat 1940. s. 23
- 10 — Kansu, N.A., s. 49
- 11 — Karal, E.Z., s. 21
- 12 — Varış F., Eğitim Programlarının Geliştirilmesi, s. 35

- 13 — Decaunes. Luc. Covalier M.L.S 14
- 14 — A.g.e s. 16
- 15 — A.g.e s. 18
- 16 — Unat, F.R., s. 32
- 17 — Ergin, O., s. 262
- 18 — Unat, F.R. s. 32
- 19 — Leon, Antoine, Histoire de l'Enseignement en France, Presses Universitaires de France, 108 Boulevard Saint Germain, Paris, 1972 s. 92
- 20 — Koçer, Hasan Ali, Türkiyede Modern Eğitimin Doğuşu ve Geişimi, M.E.B. Yayını, İstanbul, 1974 s. 40
- 21 — A'g.e s. 53
- 22 — Karal Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, VII cilt, Islahat Fermanı Devri 1861-1876 Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1956 s. 199
- 23 — Unat, F.R. s. 92-119
- 24 — Palmero, İ., Histoire des Institutions et des Doctrines Pedagogiques par le textes. Editions da Seuil. Paris. 1952. S, 801
- 25 — Laloı du 10mai, 1808 Institut National de Recherche etde Documenta-tion pedagogiques, Departement de la documentation.
- 26 — Decaunes Luc. Cavalier M.L. s. 85
- 27 — Koçer, Hasan Ali, Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemleri, (1948-1967), Türk eğitim tarihi üzerine araştırmalar seri 1, Ankara 1967, s. 10
- 28 — Başgöz, Wilson., s. 39
- 29 — Majault, Joseph, L'Enseignement en France Collection «Etude Europeen nes» maidenhead, 1973, s. 15
- 30 — Koçer, H.A. s. 312
- 31 — Unat, F.R., s. 49
- 32 — A.g.e. s. 317
- 33 — Fournier, Jacques, Politique de l'Education Editions du Seuil, 27 Rue, Jacob, Paris 1971 s. 250
- 34 — Ergin, Osman. Cild 11 s. 1065
- 35 — Atatürk Cumhurbaşkanı ve Başbakanların Milli Eğitimle İlgili söylev ve demeçleri, Cilt 1, s. 72
- 36 — Yücel Hasan Ali, Türkiye'de Orta öğretim, Ankara M.E.B. 1937 s. 277 Tevhidi tedrisat kanunu. 3 Mart 1974
- 37 — Leon, s. 102-103
- 38 — Başgöz, Wilson s. 92
- 39 — Léon s. 141
- 40 — Koçer, H.A., s. 242
- 41 — Decaunes luc. Cavalier M.L. s. 59